

Ο Α. ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Η ιστορία της νεότερης οικονομικής και κοινωνικής σκέψης στην Ελλάδα δεν έχει ακόμη γραφεί¹. Αν και η γενικότερη κοινωνικοοικονομική καθυστέρηση της χώρας εκφράζεται και στον τομέα των επιστημών, έτσι που ο μεταπρατισμός της οικονομίας να μεταβάλλεται σε μεταπρατισμό της επιστήμης, όπως πολύ πετυχημένα έλεγε ο μακαρίτης ο Σ. Καράγιωργας, ωστόσο αυτή η ίδια η καθυστέρηση έχει μια ιστορία που η μοναδικότητα και οι «παραξενιές» της αποτυπώνονται και στα πνευματικά-ιδεολογικά προϊόντα του τόπου μας. Αν και αυτά τα «προϊόντα» δεν διεκδικούν καμία συμμετοχή στη διαμόρφωση των παγκόσμιων ιδεών, όμως ως σύνολο είναι σε θέση να δώσουν πολύτιμες πληροφορίες για την τύχη και την εξέλιξη των μεγάλων και πρωτοπόρων θεωριών σ' έναν άλλο χώρο απ' αυτόν που τις γέννησε. Η παραμόρφωση που υφίστανται οι καθαρές θεωρίες-μοντέλα και οι ιδέες των αναπτυσσόμενων κοινωνιών στις διαφορετικές συνθήκες των λιγότερο αναπτυσσόμενων χωρών αποτελεί και αυτή ένα μέρος της ιστορίας τους, ίσως δε το πιο δραματικό, διότι καλούνται να υπηρετήσουν τελείως διαφορετικές σκοπιμότητες και να δικαιολογήσουν πολιτικές ξένες με το αρχικό νόημά τους. Παράλληλα, η έκταση και οι διαστάσεις που λαμβάνει αυτός ο επιστημονικός ή ιδεολογικός μεταπρατισμός, ο οποίος σημειωτέον δεν δέχεται ηθικές ή άλλες μομφές διότι εκφράζει ένα κανονικό και επαναλήψιμο φαινόμενο στην ιστορία, πολλές φορές, ιδιαίτερα όταν οι εσωτερικές δομές ευρίσκονται σε αδυναμία να παράγουν ιδεολογικά σύμβολα, εξελίσσεται σ' έναν αναντικατάστατο παράγοντα κοινωνικής κινητοποίησης και πολιτικής πράξης. Η ιστορία επομένως των κοινωνικών

1. Παλαιότερες απόπειρες, που δεν ξεπερνούν όμως το στάδιο της παράθεσης των συγγραφέων και του έργου τους, με ελάχιστες προσπάθειες ιδιαιτέρως εμβάθυνσης ή σύγκρισης με τη διεθνή κίνηση των ιδεών ευρίσκουμε στα:

— Δ. Καλιτσονάκης, *Ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας, στο Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. Θ', Αθήνα 1929, Τμήμα Ε', σ. 291 - 295

— Α. Βεζανής, *Ελληνικά Συμβολαί εις τας Κοινωνικάς Επιστήμας*, Αρχαίον, τ. Ζ', Αθήνα 1927.

— Ι. Κουτσογιάννης, *Περί της Οικονομικής Επιστήμης της σήμερον και περί των εν Ελλάδι Νύξεις τινές*, Αρχαίον, τ. Ζ'. ό.π., σ. 64 - 69.

θεωριών, σε χώρες σαν την Ελλάδα, θα πρέπει να μελετάται όχι μόνο σε σχέση με την παγκόσμια κίνηση των ιδεών αλλά και σε στενή συνάρτηση με την εθνική πραγματικότητα, καθώς και με τα ειδικά προβλήματα που θέτει προς λύση το στάδιο εξέλιξης της χώρας. Θα πρέπει να είναι κανείς πολύ επιφυλακτικός σε ταυτίσεις με ιδέες και θεωρίες που προέρχονται από τις προχωρημένες ιστορικά κοινωνίες με τις οποίες οι ομοιότητες ή παραλληλότητες είναι τυπικές ή παραπλανητικές.

Η έρευνα του έργου του Παπαναστασίου, καθώς και των κοινωνιολόγων των αρχών του αιώνα μας, ευρίσκεται ακόμα στις αρχές της². Οι δυσκολίες του εγχειρήματος συνδέονται όχι μόνο με την καθυστέρηση της ιστορικής έρευνας στον τόπο μας αλλά και με τους μεθοδολογικούς άξονες γύρω από τους οποίους θα πρέπει να επικεντρωθεί μια τέτοια έρευνα. Σύμφωνα με τα παραπάνω, δεν αρκεί μόνο η ανεύρεση τυπικών ομοιοτήτων των Ελλήνων κοινωνιστών με τα ιδεολογικά ρεύματα της εποχής τους. Απαιτείται παράλληλα να εξακριβωθούν και να προσδιορισθούν οι μεταβολές που υπέστησαν αυτές οι ιδέες, όταν συγκρούστηκαν με την ελληνική πραγματικότητα, και τ' αποτελέσματα τα οποία αντικειμενικά παράχθηκαν από την εφαρμογή τους. Η έρευνα για τον Παπαναστασίου διαθέτει ένα επιπλέον πλεονέκτημα. Η πρακτική πολιτική του δράση, το πολιτικό του έργο, συμπληρώνουν τις θεωρητικές του απόψεις, οι οποίες δοκιμάζονται έτσι στην πράξη. Κατ' αυτό τον τρόπο μπορεί κανείς να έχει ένα πλήρες μοντέλο για το πώς θεωρίες και ιδέες μεταφυτεύονται και μετασχηματίζονται σε χώρες με διαφορετικές ανάγκες.

Πρόθεσή μας σ' αυτό το άρθρο³ δεν είναι η συνολική ανάλυση του έργου του Παπαναστασίου, αλλά ο φωτισμός εκείνου του μέρους του που συνδέεται με το αγροτικό ζήτημα. Μόνο με τη βαθμιαία προσέγγιση των διαφόρων ενοτήτων που απαρτίζουν τη συμβολή του Παπαναστασίου στη θεωρία και την πράξη του καιρού του θα καταστεί δυνατή μια τελική αξιολόγηση του άνδρα. Η μεγάλη σημασία όμως που κατέχουν στο έργο του οι ενασχολήσεις με τα αγροτικά, πιστεύουμε ότι μπορούν, στο τέλος αυτού του άρθρου, να οδηγήσουν στη διατύπωση ορισμένων υποθέσεων σχετικά με την προσωπικότητα του Παπαναστασίου και το χαρακτήρα της θεωρητικής και πολιτικής συνεισφοράς του.

Στην πρώτη ενότητα θα επιχειρήσουμε να δώσουμε με κάθε συντομία τις ουσιαστικότερες πλευρές του αγροτικού ζητήματος στην εποχή του Παπανα-

2. Μια πρώτη προσπάθεια αντιπροσωπεύει ο συλλογικός τόμος *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Θεσμοί, Ιδεολογία και Πολιτική στο Μεσοπόλεμο*, «Πολύτυπο», Αθήνα 1987.

3. Το παρόν αποτελεί βελτιωμένο κείμενο της εισήγησης του συγγραφέα στο συνέδριο που οργάνωσε η Πάντειος Σχολή από τις 5 - 7 Δεκεμβρίου 1986 με θέμα «Αλέξανδρος Παπαναστασίου — Οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αντιλήψεις του».

στασίου. Θα διαγράψουμε δηλαδή την κατάσταση των κοινωνικών σχέσεων στην ύπαιθρο στις αρχές του 20ού αιώνα. Στη δεύτερη ενότητα καταβάλλεται προσπάθεια να εντοπισθούν τα θεωρητικά και επιστημονικά πλαίσια μέσα από τα οποία ο Παπαναστασίου αντιλαμβάνεται τα προβλήματα του αγροτικού χώρου. Η διαφορετική προσέγγιση, σε σχέση με άλλους συγχρόνους του, θα του επιτρέψει ακολούθως, κατά την τελική φάση επίλυσης του ζητήματος, να λάβει μια πιο ριζοσπαστική και νηφάλια στάση. Αυτή η συμπεριφορά του Παπαναστασίου σε επίπεδο πολιτικής εξετάζεται στην τρίτη ενότητα. Μια τελική αξιολόγηση του έργου του Παπαναστασίου σε επίπεδο υποθέσεων και επικεντρωμένη στο αγροτικό ζήτημα θα επιχειρηθεί στην τελευταία ενότητα. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται εδώ στη σύνδεση του Παπαναστασίου με τα μεγάλα ρεύματα κοινωνιολογικής σκέψης στον ευρωπαϊκό χώρο, όπου και θα διαπιστωθεί η συγγενεία του με την κατεύθυνση των Ρώσων «Νόμιμων Μαρξιστών» των αρχών του 20ού αιώνα.

1. ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Η απελευθέρωση της γης από τα προαστικά δεσμά εμπράγματος χαρακτήρα και η αποκατάσταση των καλλιεργητών της Ελλάδας σε ιδιοκτήτες δεν ήταν μια γραμμική διαδικασία. Αντίθετα, αποτυπώθηκε σε μια ιδιότυπη πορεία, που διάρκεσε σχεδόν έναν αιώνα και όπου οι δυσκολίες και τα πιασωγρίσματα αποτέλεσαν τον κανόνα μάλλον παρά την εξαίρεση⁴.

Δύο μεγάλες φάσεις, με σημαντικές διαφορές μεταξύ τους, συγκροτούν αυτή την ενιαία πορεία που οδήγησε στην εξατομίκευση της έγγειας ιδιοκτησίας στην Ελλάδα. Η πρώτη φάση αρχίζει με το πέρας της Ελληνικής Επανάστασης και την ανακήρυξη του Ελληνικού Κράτους. Τελειώνει δε το 1871 με την αγροτική μεταρρύθμιση του Α. Κουμουندούρου, όταν μοιράστηκε στους καλλιεργητές το 43% περίπου της καλλιεργήσιμης γης⁵.

Η εξιστόρηση των επιμέρους μέτρων των ελληνικών κυβερνήσεων, ή της γενικότερης πολιτικής που ακολουθήθηκε, δεν πρόκειται να μας απασχολήσει

4. Για συνολική εκτίμηση αυτής της μεγάλης και δύσκολης πορείας βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, «Οι θεσμικές αιτίες για την καθυστερημένη ανάπτυξη καπιταλιστικών σχέσεων στον ελληνικό αγροτικό χώρο — Προσεγγίσεις και υποθέσεις», *Επιθεώρηση Αγροτικών Μελετών*, τ. Γ', Αθήνα 1986.

5. Συνολικά στοιχεία για τη διανομή της γης στην Ελλάδα μεταξύ 1834 και 1952 δίνονται στο Θ. Σακελλαρόπουλος, *Οικονομία και Κοινωνία στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Πολυγραφημένες σημειώσεις, τχ. Α', Πάντειος ΑΣΠΕ, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα, Μάιος 1987, σ. 53.

εδώ. Έχει γίνει άλλωστε σε παλαιότερες⁶ όπως και σε πρόσφατες⁷ εργασίες με εξαντλητικό και αριστοτεχνικό τρόπο, για ολόκληρη την περίοδο ως το 1922.

Ενδιαφέρον όμως για την πλήρη κατανόηση της εξέλιξης του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα παρουσιάζει η αναφορά σε ορισμένα τυπολογικά χαρακτηριστικά που καθόρισαν τον ειδικό τρόπο επίλυσης του προβλήματος της γης στην πρώτη φάση ως το 1871, που τη διαφοροποιούν σημαντικά από την περίοδο που θ' ακολουθήσει μετά το 1881. Αυτά τα χαρακτηριστικά είναι:

Πρώτο: Ο χαρακτήρας της γης. Οι εθνικές γαίες που διανεμήθηκαν στους καλλιεργητές το 1871 ήταν κρατική και όχι ιδιωτική γη. Αποτελούσαν κατά κάποιο τρόπο συνέχεια του οθωμανικού φεουδαρχικού παρελθόντος, στο οποίο η ιδιωτικοποίηση των εγγείων σχέσεων ήταν πολύ λίγο ή καθόλου αναπτυγμένη, όταν περιήλθαν στο Ελληνικό Κράτος. Η καθυστέρηση διανομής τους, παρά τις περί αντιθέτου διακηρύξεις εθνικών συνελεύσεων, κυβερνήσεων, πολιτικών κλπ.⁸ οφείλεται στις προτεραιότητες και επιλογές των απολυταρχικών κυβερνήσεων, στις απαιτήσεις των ξένων δυνάμεων, που επιζητούσαν την κατοχύρωση των δανείων τους προς τις ελληνικές κυβερνήσεις και, όχι τελευταία, στο στάδιο της ιστορικής εξέλιξης που ευρίσκονταν η Ανατολική Ευρώπη και η Ασία, όπου η ατομική έγγειος ιδιοκτησία ήταν μέχρι τη δεκαετία του 1860 η εξαίρεση και όχι ο κανόνας⁹.

Δεύτερο: Η απουσία αγροτικών κινημάτων. Η διανομή της γης δεν επιβλήθηκε από τα κάτω, ως αποτέλεσμα της μαζικής διαμαρτυρίας και των ξεσηκωμάτων των χωρικών. Η επιθυμία και η πίεση των καλλιεργητών για την αποκατάστασή τους ως ιδιοκτητών δεν έλαβε ποτέ στην Ελλάδα των συνόρων του 1871 τη μορφή ανοιχτής αντιπαράθεσης, όπως τη γνωρίζουμε στο Κιλενέρ ή στα νησιά του Ιονίου¹⁰, όπου οι ταξικές συγκρούσεις έφτασαν πράγ-

6. Βλ. κυρίως Δ. Στεφανίδης, *Αγροτική Πολιτική*, τ. Α': Γαιοκτησία και γαιοκτητική πολιτική, Αθήνα 1948, και Α. Σίδερις, *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν εκατονταετίαν (1833 - 1933)*, Αθήνα 1934.

7. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος, *Παραδοσιακοί αγροτικοί θεσμοί σε δοκιμασία. Η περίπτωση της Θεσσαλίας. Ο Α. Παπαναστασίου και το Αγροτικό Ζήτημα*, κνάτυπο, Αθήνα 1986, σ. 5-38.

8. Η πολυπληθής βιβλιογραφία σχετικά μ' αυτό το θέμα δεν θα μας απασχολήσει εδώ. Αναφέρεται από τους Στεφανίδη, Σίδερι, Πανταζόπουλο, ό.π.

9. Για την υπόθεση αυτή περισσότερα βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Οικονομία...*, ό.π., σ. 28 κ.ε.

10. Αγροτικά ξεσηκώματα δεν σημειώνονται αυτή την περίοδο στην Ελλάδα, εκτός από τα Ιόνια ή τα άλλα νησιά. Βλ. Ι. Κορδάτος, *Από την Ιστορία του Αγροτικού Κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1964, όπου παρατίθεται και βιβλιογραφία: επίσης Ν. Πανταζόπουλος, ό.π., σ. 4.

ματι στην αποκορύφωσή τους. Έναν πολύ σημαντικό ρόλο σ' αυτό έπαιξε το γεγονός ότι το δικαίωμα νομής και καλλιέργειας της γης που απολάμβαναν οι χωρικοί συνέχισαν από την εποχή της Τουρκοκρατίας ουδέποτε αμφισβητήθηκαν από τις κυβερνήσεις¹¹. Παράλληλα, ο έγγειος φόρος και το δικαίωμα επικαρπίας που πλήρωναν οι χωρικοί στο κράτος αποτελούσε ένα σταθερό ποσοστό επί της παραγωγής. Η αυθαίρετη αύξησή του, που θα μπορούσε να οδηγήσει σε ξεσηκώματα, δεν ήταν συνηθισμένο φαινόμενο, εκτός ίσως από τις υπερβολές των ενοικιαστών, που έθιγαν όμως εξίσου ιδιοκτήτες και ακτήμονες καλλιεργητές.

Τρίτο: Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 ήταν ένα μέτρο «από τα πάνω». Δεν υπαγορεύθηκε από τις ανάγκες των καλλιεργητών που αποκαταστάθηκαν σε ιδιοκτήτες, αλλά καθιερώθηκε και επιβλήθηκε για να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα του Δημόσιου Ταμείου και του στρώματος των εμπόρων —σταφιδοκτημόνων της Δυτικής Ελλάδας. Και αν για τους τελευταίους η αγροτική μεταρρύθμιση θα έδινε μια καινούρια ώθηση στην καλλιέργεια και το εμπόριο της σταφίδας, που μόνο η οικογενειακή εκμετάλλευση μπορούσε να επιτύχει¹², για το κράτος η πώληση της εθνικής γης σήμαινε νέα έσοδα για το Δημόσιο Ταμείο. Διότι οι εισπράξεις από την ενοικίαση της εθνικής γης χαρακτηρίζονταν από μια φθίνουσα τάση στα χρόνια πριν από τη μεταρρύθμιση, έτσι που η ιδιοκτησία του κράτους στη γη κινδύνευε να παραμείνει τελικά χωρίς κανένα πρακτικό αποτέλεσμα¹³.

Νέα στοιχεία και μια τελείως διαφορετική εξέλιξη χαρακτηρίζουν τη δεύτερη φάση του αγροτικού ζητήματος στην οποία θ' αντιπαρατεθεί ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Η προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα, το 1881, αναζωπύρωσε το αγροτικό ζήτημα, που τυπικά τουλάχιστον θεωρείτο λυμένο για το Ελληνικό Κράτος με την αγροτική μεταρρύθμιση του Κουμουندούρου δέκα χρόνια νωρίτερα. Η νέα φάση διάρκεσε σαράντα ολόκληρα χρόνια, και χαρακτηρίστηκε από έναν υψηλό βαθμό οξύτητας των κοινωνικών αντιπαραθέσεων, που απείλησε την ίδια τη συνοχή του συστήματος. Αντιμέτωποι στη διεκδίκηση της γης ευρέθηκαν τώρα δύο τάξεις: οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, κάτοχοι τωντσιφλικιών και οι κολίγοι καλλιεργητές αυτών των γαιών, που

11. Μόνο στις ελάχιστες περιπτώσεις πωλήσεως εθνικής γης ή προικοδοτήσεως δικαιούχων του Δημόσιου αποσπόνταν η εθνική γη βίαια από τους καλλιεργητές της για να παραδοθεί στους νέους αγοραστάτες-ιδιοκτήτες. Πολλές φορές, ιδιαίτερα τις πρώτες δεκαετίες ύπαιθρου του νέου κράτους, οι εκδιωχθείσες οικογένειες επέστρεφαν στην Τουρκία. Για τη μετανάστευση οικογενειών στα τουρκικά εδάφη, εξαιτίας αφαίρεσης της εθνικής γης από το κράτος βλ. εφ. Αιών, 10.7.1843.

12. Βλ. Θ. Σακελλαρόπουλος, *Οικονομία...*, ό.π., σ. 33-35.

13. Στο ίδιο, σ. 33.

είχαν αναπτυγμένη και σαφή συνείδηση των δικών τους ξεχωριστών ταξικών συμφερόντων.

Επιδίωξη των γαιοκτημόνων ήταν η αναγνώριση δικαιωμάτων πλήρους κυριότητας στη γη των τσιφλικιών, σύμφωνα με το νέο αστικό δίκαιο που ίσχυε πλέον σ' ολόκληρη την Ελλάδα, και η έξωση των καλλιεργητών. Αντίθετα, οι κινητοποιήσεις των κολίγων είχαν ως στόχο την κατοχύρωση της παραγωγικής τους απασχόλησης στα τσιφλίκια και την εξασφάλιση δικαιωμάτων διηνεκούς σύνδεσης με την γη που πατροπαράδοτα καλλιεργούσαν¹⁴. Το ουσιαστικό πρόβλημα της αντιπαράθεσης γαιοκτημόνων και κολίγων έθιγε βαθιά τις σχέσεις ιδιοκτησίας, που όφειλαν να κατισχύσουν στο Ελληνικό Κράτος.

Η απελευθέρωση της γης από εμπράγματα δικαιώματα τρίτων, των κολίγων, υπέρ των τσιφλικούχων, και η κήρυξη των τσιφλικιών σε αστική, απεριόριστη ιδιοκτησία, που θα εξασφάλιζε στον ιδιοκτήτη της το *jus fructu et abutendi*, σήμαινε πλήρη εξαστικοποίηση των γαιοκτητικών σχέσεων και νίκη της ατομικής ιδιοκτησίας, με τη μορφή όμως της μεγάλης ιδιοκτησίας.

Η διηνεκής σύνδεση του κολίγου με τη γη, αντίθετα, δηλαδή η κατοχύρωση του εμπράγματος δικαιώματος παραμονής του στο τσιφλίκι, νόθευε το περιεχόμενο της αστικής κυριότητας και παρέπεμπε σε τύπους παρωχημένους προκαπιταλιστικής, φεουδαρχικής ιδιοκτησίας, όπου όμως τα δικαιώματα φεουδάρχη και δουλοπάροικου επί της γης ήταν «εξίσου ισχυρά»¹⁵. Συνεπώς, σ' αυτόν τον τύπο ιδιοκτησίας, η κοινωνική εξασφάλιση του καλλιεργητή ήταν δεδομένη.

Το τσιφλίκι ήταν, κατά τον Καραβίδα, στα χρόνια της ακμής του, ένας ιδιότυπος «κοινωνικός σχηματισμός» και αποτελούσε «οικονομικώς μίαν πλήρη, σύνθετον και καλώς διοικουμένην με τὸν τσιφλικούχον παρόντα κι ἐπικεφαλῆς ἐπὶ ἀμοιβαίῳ συμφερόντι παραγωγικὴν αὐτάρκη μονάδα». Ο τσιφλικούχος έδινε στους καλλιεργητές το σπόρο. τους δάνειζε με χαμηλό επιτόκιο, απορρο-

14. Για τη φάση του Αγροτικού Ζητήματος μετά το 1881 υπάρχει εκτεταμένη βιβλιογραφία· βλ. μεταξύ άλλων:

— Σ. Τριανταφυλλίδης, *Οι κολλήγοι της Θεσσαλίας*, Βόλος 1906.

— Γ. Παχός, *Το εν Ηπειρώ Αγροτικόν Ζήτημα*, Αθήνα 1882.

— Δ. Τσοποτός, *Γεωργικαί σελίδαι της Θεσσαλικής Ιστορίας*, Αθήνα 1914.

— Του ίδιου, *Γη και ρευστοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, Βόλος 1912 (Αθήνα 1974).

— Δ. Χατζηγιάννης, *Το αγροτικόν πρόβλημα της Θεσσαλίας*, Αθήνα 1910.

— Γ. Χρηστάκης - Ζωγράφος, *Το αγροτικόν ζήτημα εν Θεσσαλία*, Αθήνα 1911.

— Κ. Καραπάνος, *Η δημοκοπία αγωνιζομένη να δημιουργήση αγροτικόν ζήτημα εν Ηπειρώ και Θεσσαλία*, Αθήνα 1882.

15. Για τον «ίδιο νομικό φεουδαρχικό τίτλο» μεταξύ των δύο κυτών τάξεων μιλά ο Κ. Μαρξ, βλ. *Das Kapital*, τ. Α', Βερολίνο 1979, σ. 746.

φούσε τα προϊόντα, ενώ οι τελευταίοι συνεισέφεραν την εργασία. Στα πλαίσια του τσιφλικιού, η οργάνωση της παραγωγής, η εξασφάλιση της παραγωγικής δραστηριότητας στους εργαζομένους, η ασφάλιση και η πίστη, γενικά όλος ο κύκλος αναπαραγωγής ήταν δεδομένος και στηριζόταν στο μακροχρόνιο έθιμο¹⁶.

Ο κλονισμός και η παρακμή του τσιφλικιού, όχι μόνο ως παραγωγικής μονάδας αλλά και ιδιοκτησιακής σχέσης προκαπιταλιστικού χαρακτήρα, επήλθε ως συνέπεια αντικειμενικών αιτιών, της ανάπτυξης δηλαδή των μεγάλων αστικών αγορών¹⁷ ή του διεθνούς εμπορίου¹⁸ και τη μεγάλη ζήτηση για αγροτικά προϊόντα, κυρίως σιτηρά, βαμβάκι, καπνό, ρύζι κλπ., που δημιουργήθηκε ως εκ τούτου. Η αντικατάσταση των οθωμανών τσιφλικούχων από τους έλληνες, μετά το 1881, δεν σταμάτησε τη διαδικασία ιδιωτικοποίησης της γης των τσιφλικιών· αντίθετα την ενίσχυσε, επειδή οι περισσότεροι αγοραστές ήταν πλούσιοι έμποροι της Διασποράς, προσανατολισμένοι στο κέρδος. Η ανάπτυξη επομένως του εμπορίου και ο εκχρηματισμός των οικονομιών ήταν ο καταλύτης που οδηγούσε σε διάλυση το τσιφλίκι, τόσο ως μορφή οργάνωσης της παραγωγής όσο και ως ιδιοκτησιακή σχέση.

Η αδήριτη οικονομική ανάγκη για εξατομίκευση της ιδιοκτησίας είχε όμως ως συνέπεια την *capitis deminutio*, δηλαδή την υποβάθμιση του κοινωνικού status του καλλιεργητή στο επίπεδο του ακτήμονα μισθωτού εργάτη, αποξενωμένου από τους όρους παραγωγής και αναπαραγωγής του. Αυτό το γεγονός πυροδότησε και τις κινητοποιήσεις των κολίγων εναντίον της εξατομίκευσης της γης των τσιφλικιών, που καταργούσε τα δικά τους μακροχρόνια και εθιμικά εμπράγματα δικαιώματα.

Τέσσερις ήταν κυρίως οι παράγοντες που αναχαίτισαν, μετά το 1881 και ως τη μεταρρύθμιση του 1922, την προέλαση και επικυριαρχία της αστικής έγγειας ιδιοκτησίας με τη μορφή της μεγάλης γαιοκτησίας στην Ελλάδα:

Πρώτος: Ο συνεχής αγώνας και η αντίσταση των κολίγων της Θεσσαλίας και της Άρτας εναντίον της κοινωνικής τους υποβάθμισης. Η άρνηση να νομιμοποιήσουν στην πράξη τις νέες αστικές ρυθμίσεις ήταν καθολική και εκτεινόταν από την αποφυγή υπογραφής των ετήσιων συμβολαίων μίσθωσης¹⁹ ως τις αιματηρές εξεγέρσεις σαν κι αυτή του Κιλελέρ το 1910. Ο

16. Βλ. Κ. Δ. Καραβίδας, *Αγροτικά - Μελέτη συγκριτική*, Αθήνα 1931 (αντιτύπωση 1978), σ. 171.

17. Στο ίδιο, σ. 172.

18. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Αθήνα 1975, σ. 48, 109, όπου αναγνωρίζεται ότι το τσιφλίκι λειτούργησε «συνήθως μάλλον ως καπιταλιστική έγγειος ιδιοκτησία, παρά ως επιχείρηση καπιταλιστικής παραγωγής».

19. Για τις μορφές αντίστασης των καλλιεργητών βλ. Σ. Τριανταφυλλίδης, *Οι κολλήγοι της Θεσσαλίας*, Βόλος 1906 (Αθήνα 1974), σ. 83.

ταξικός αγώνας των κολίγων καλλιεργητών ήταν ο σημαντικότερος παράγοντας που παρεμπόδισε την επιβολή των αστικών ρυθμίσεων στις έγγειες σχέσεις. Τροφοδότησε δε και γονιμοποίησε όλους τους υπόλοιπους παράγοντες που αναφέρουμε ακολούθως.

Δεύτερος: Το ασαφές νομικό πλαίσιο. Θυμίζουμε ότι στην ελληνοτουρκική σύμβαση προσάρτησης της Θεσσαλίας στην Ελλάδα, του 1881, δεν λαμβάνει χώρα μόνο ο περίφημος νομικός μεταβολισμός της μετατροπής του οθωμανικού δικαιώματος εξουσίας σε δικαιώματα κυριότητας των γαιοκτημόνων, αλλά στο άρθρο 6 § 2 κατοχυρώνονται ταυτόχρονα και τα δικαιώματα των καλλιεργητών²⁰. Σύμφωνα μ' αυτό το άρθρο, εξασφαλίζεται στους καλλιεργητές το δικαίωμα παραμονής στο τσιφλίκι, καθώς και η άσκηση όλων των εθιμικών δικαιωμάτων που απέρρεαν από τη μορτική σχέση.

Τρίτος: Η στάση και η νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων. Πολλές δικαστικές αποφάσεις —όχι όμως η πλειοψηφία— δεν αναγνώρισαν δικαιώματα απεριόριστης κυριότητας των γαιοκτημόνων στα τσιφλίκια. Και τούτο είτε απαγορεύοντας τις εξώσεις των κολίγων είτε εκτιμώντας τη μορτική σχέση ως σχέση εταιρείας —όπως και στο οθωμανικό δίκαιο— και όχι μίσθωσης²¹.

Τέταρτος: Η πολιτική του κράτους και των εκάστοτε κυβερνήσεων. Οι επίσημες κυβερνήσεις ουδέποτε έλαβαν καθαρή θέση επί του ζητήματος. Κάτω από την πίεση αφενός των τσιφλικούχων, αφετέρου των κολιγικών κινητοποιήσεων, παράπαιαν μεταξύ αναγνώρισης ή νόθευσης των δικαιωμάτων απολύτου κυριότητας. Αυτή η ταλάντευτη διάρκεια έως τη στιγμή της μεταρρύθμισης, το 1922.

Μια σειρά μέτρα —ή απόπειρες λήψης μέτρων— υπέρ των κολίγων την περίοδο 1890-1910 είναι ενδεικτικά της ανησυχίας που διακατείχε το επίσημο

20. Ενώ στο α' εδάφιο θεσμοθετείται το δικαίωμα κυριότητας των γαιοκτημόνων, στο ακόλουθο β' εδάφιο αναγνωρίζονται τα δικαιώματα των καλλιεργητών: «[...] οὐδεμία δ' επίσης τροποποίησις θέλει εισαχθῆ εἰς τὰς μεταξύ ἰδιοκτητῶν καὶ καλλιεργητῶν σχέσεις, εἰμὴ διὰ νόμου γενικοῦ, ἐφαρμοστέου καθ' ὅλον τὸ βασίλειον».

Κατὰ τον ἔγκυρο μελετητὴ του ελληνικοῦ γαιοκτητικοῦ δικαίου Γ. Νάκο, ἡ σύμβαση δὲν ἔλαβε «οποιαδήποτε θετικὴ ἢ αρνητικὴ θέση στις αγροληπτικὲς σχέσεις». Ο ἴδιος πιστεύει, ὅμως, ὅτι ἡ διάταξη αὐτὴ «εἶχε οπωσδήποτε δεσμευτικὸ γιναι τον ἐφαρμοστὴ τῆς συμβάσεως περιεχόμενο, που σημαίνει ὅτι περιεἶχε πραγματικὰ μια ρυθμιστικὴ νομικὴ ἐπιταγὴ γιὰ τὴ "διατήρηση" του νομικοῦ καθεστώτος των ἐπιμορτων καλλιεργητῶν καὶ ὄχι μια γενικὴ κατευθυντήρια θεωρητικὴ ἀρχή» (*Το νομικὸ καθεστὼς των τέως οθωμανικῶν γαιῶν 1821-1912*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 376-377).

21. Η πλευρὰ αὐτὴ τονίζεται καὶ ἀπὸ τον Α. Παπαναστασίου στο «Ἡ γη, στους καλλιεργητὰς τῆς» (*Ο Κοινωνισμός*, 9 Ἀπριλίου-2 Ἰουλίου 1910). Αὐτὸ κατὼς καὶ τα ὑπόλοιπα ἄρθρα του Α. Παπαναστασίου περιέχονται στον τόμο *Μελέτες - Λόγοι - Ἄρθρα*, Ἀθῆνα 1957, σ. 66.

κράτος για τη συνοχή του συστήματος²². Κορυφαία στιγμή αποτέλεσε το έτος 1896, όταν ο Δηλιγιάννης επιχείρησε—ανεπιτυχώς, λόγω της αντιδράσεως των γαιοκτημόνων—να ψηφίσει η Βουλή τα περίφημα πέντε νομοσχέδια, στα οποία κατοχυρωνόταν μεταξύ των άλλων και η μορτική σχέση ως σχέση εταιρείας και διασφαλιζόνταν έτσι τα διηνεκή δικαιώματα των κολίγων επί των τσιφλικιών²³.

Προκειμένου να κρίνει κανείς τη συνεισφορά του Α. Παπαναστασίου, σ' αυτή τη δεύτερη φάση του αγροτικού ζητήματος, θα πρέπει να έχει υπόψη του το χαρακτήρα της ιδιοκτησιακής σχέσης που εξέφραζε το τσιφλίκι την παραμονή της μεταρρύθμισης. Από την παραπάνω ανάπτυξη έγινε μάλλον σαφές ότι το τσιφλίκι δεν είχε μετατραπεί μέχρι το 1922 σε ελεύθερη και απεριόριστη ατομική ιδιοκτησία των γαιοκτημόνων^{23α}.

Η τάση εξατομικεύσεως ήταν βέβαια έντονη. Έντονη όμως ήταν και η αντίθετη τάση που τροφοδοτούσε η καθολική και συνεχής αντίσταση των μορτιτών. Κάτω από αυτή την κοινωνική πίεση δεν είναι καθόλου παράξενο πώς και ο ίδιος ο Ε. Βενιζέλος δίστασε ν' αναγνωρίσει δικαιώματα κυριότητας στους γαιοκτήμονες και αναγνώρισε τον *sui generis* χαρακτήρα της τσιφλικής ιδιοκτησίας, την ερμαφρόδιτη και θολή κοινωνικοοικονομική φύση της²⁴. Η οριστική αποκρυστάλλωση του νέου τύπου ιδιοκτησίας θα έλθει τελικά ως αποτέλεσμα της μεταρρύθμισης. Η καθιέρωση της ατομικής ιδιοκτησίας στη γη θα είναι μια νίκη του νέου αστικού δικαίου. Όχι όμως τέτοια όπως τη ζητούσαν οι γαιοκτήμονες. Αντίθετα, θα είναι μια νίκη της μικρής εξατομικευμένης αγροτικής ιδιοκτησίας, που θα εξασφαλίζει την αυτοαπασχόληση των αγροτών, θα κατοχυρώνει δηλαδή τη διαρκή ένωση παραγωγού - παραγωγικών μέσων. Για την επικράτηση αυτής της μορφής εξαστισμού των εγγείων σχέσεων ιδιοκτησίας αγωνίστηκε και ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου.

22. «Είς τὰς κυβερνήσεις δὲν ἔλλειψεν ἡ καλὴ διάθεσις ὅπως τεθῆ τέρμα εἰς τὴν κατάστασιν αὐτὴν. Ἐλλείψεν ὅμως ἡ ἰσχυρὰ θέλησις καὶ δύνამις. Ἡ πολιτικὴ ἐπιρροὴ τῶν τσιφλικιοῦχων ἦτο ἀνωτέρα!»: Α. Παπαναστασίου, «Το Αγροτικόν Ζήτημα πάλιν ἐπὶ τάπητος», *Ελεύθερος Τύπος*, 15-23 Ιουνίου 1922· βλ. τοῦ ἰδιοῦ, *Μελέτες...*, ὅ.π., σ. 320.

23. Μια κριτικὴ ἀνάλυσις τῶν νομοσχεδίων αὐτῶν ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τῶν καλλιεργητῶν περιλαμβάνεται στὸ Σ. Τριανταφυλλίδης, ὅ.π., σ. 38 κ.ε. Επίσης βλ. Α. Παπαναστασίου, «Ἡ γη στους καλλιεργητὰς τῆς», ὅ.π., σ. 59.

23α. Για τὸ πρόβλημα τοῦ χαρακτήρα τῶν γαιοκτητικῶν σχέσεων στὴν Ελλάδα ὡς τὸ 1922 πρβλ. Θ. Σκαλλαρόπουλος, «Οἱ θεσμικὲς αἰτίαι...», ὅ.π.

24. «Ἡ ἰδιοκτησία τῶν μεγάλων κτημάτων, τῶν τσιφλικιῶν λεγομένων, ἔχει χαρακτήρα ἰκανῶς διάφορον ἀπὸ τὴν συνήθη ἰδιοκτησίαν» (Αγόρευσις Ε. Βενιζέλου στὸς 21.12.1913 στὴ Βουλὴ, *Ἐφημερίς τῶν Συνζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Συνεδρίασις 30ῆ, 1913, σ. 638).

2. ΟΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

Υπέρ της εξατομικευμένης μικρής γαιοκτησίας, που εξασφαλίζει στον ιδιοκτήτη - καλλιεργητή τους όρους ύπαρξής του, τάσσεται με ιδιαίτερο ζήλο από την αρχή ακόμα της πολιτικής του καριέρας ο Παπαναστασίου: «Είς την σημερινήν βαθμίδα πολιτισμοῦ πού εὑρίσκονται ὄχι μόνον οἱ δικοί μας, ἀλλά καί οἱ Εὐρωπαῖοι γεωργοί, τὰ πλεονεκτήματα τῆς μικρᾶς καλλιεργείας, τὰ οικονομικά καί τὰ κοινωνικά, ἐκδηλοῦνται τελειότερον, ὅταν ὁ καλλιεργητής εἶναι καί μικροῖδιοκτήτης»²⁵.

Οι αντιλήψεις αυτές του Παπαναστασίου για τη μικροῖδιοκτησία δεν είναι στατικές, όπως των συγχρόνων του πολιτικών, π.χ. του Βενιζέλου, που θεωρεί την ατομική ιδιοκτησία επί της γης ιερή²⁶. Συνεπής στις αρχές του εξελικτικού σοσιαλισμού, βλέπει στη μικροῖδιοκτησία ένα στάδιο εξέλιξης προς τη σοσιαλιστική ιδιοκτησία, το οποίο δεν πρέπει και δεν μπορεί να υπερπηδηθεί, αλλά, αντίθετα, πρέπει μέσω των συνεταιρισμών ν' αποτελέσει σχολείο μάθησης στην αρχή της αλληλεγγύης: «Ὅταν μὲ τὸν καιρὸν ἀναπτυχθοῦν περισσότερον αἱ κοινωνικαὶ ἀρεταὶ τῶν γεωργῶν, ὅταν μορφωθοῦν διὰ τῶν ἐπικρατουσῶν σήμερον μορφῶν τοῦ συνεταιρισμοῦ εἰς τὴν συνεργασίαν καὶ τὴν ἀλληλεγγύην, θὰ καταστῆ δυνατὴ ἡ ἀπὸ κοινοῦ καλλιέργεια τῶν ἀγρῶν καὶ ἀκολούθως καὶ ἡ μεταβολὴ τοῦ δικαιώματος τῆς κατοχῆς τῆς γῆς, τῆς ἐπ' αὐτῆς κυριότητος περιερχομένης εἰς τὴν κοινότητα ἢ εἰς τὸ κράτος»²⁷.

Ο Παπαναστασίου δεν θεωρεί την αστική μορφή ιδιοκτησίας —κάθε είδους ιδιοκτησία— αιώνια και αμετάβλητη. Τη δέχεται ως ιστορικό θεσμό που εξελίσσεται με την ανάπτυξη της κοινωνίας²⁸: «Ἡ ἀτομικὴ ἰδιοκτησία εἶναι καὶ αὐτὴ ἐν ἱστορικὸν προῖδον [...] ἀποτέλεσμα κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἐξελίξεως, ὑφιστάμενον καὶ αὐτὸ συνέχειαν ἐξελίξεων, δὲν εἶναι κάτι τὸ ἀνέκκλητον, στέρεον καὶ ἀπρόσβλητον. [...] Ὅσον συνθετώτερος γίνεται ὁ οικονομικὸς καὶ κοινωνικὸς βίος, τόσοσιν περισσότερον περιορίζεται ἡ ἐλευθέρᾳ διαχείρισις τοῦ δικαιώματος ἰδιοκτησίας»²⁹.

Ἡ κατανόηση ἀπὸ τον Παπαναστασίου του θεσμοῦ τῆς ἰδιοκτησίας ὡς

25. Βλ. Α. Παπαναστασίου, «Τα μεγάλα ζητήματα — Το Θεσσαλικόν», σειρά άρθρων στην εφ. *Νέα Ημέρα*, 13.8 - 1.9.1912. Αναδημοσιεύτηκε στο *Μελέτες...*, ὁ.π., σ. 182.

26. «Διότι δι' ἐμὲ ἡ ἰδιοκτησία τοῦ σοφικιοῦ δὲν τρέφει χαμίλιαν ἱερότητα καὶ βεβαίως δὲν δύναμαι νὰ θεωρήσω ὁμοίαν ταύτην πρὸς τὴν ἱερότητα τὴν ὅποιαν τρέφω πρὸς τὴν κύριαν ἰδιοκτησίαν, τὸ Κεφαλοχώρι, πρὸς τὸ ὅποιον βγάζω τὸ καπέλλο μου!» (Αγόρευση Ε. Βενιζέλου στη Βουλή στις 22.8.1915, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλῆς*, Συνεδρίαση 6η, σ. 134).

27. Στο *ἴδιο*, σ. 182.

28. Βλ. *Αἱ ἀγορεύσεις του Ἑλληνικοῦ Κοινοβουλίου*, Περίοδος Β', τ. Α', σ. 495.

29. Βλ. ἀγόρευση στις 23.3.1927 στη Βουλή, στο *Μελέτες...*, ὁ.π., σ. 536.

ιστορικής σχέσης προέρχεται από τη θητεία και διαπαιδαγώγησή του στα πανεπιστήμια και τους σοσιαλιστικούς κύκλους της Γερμανίας. Αυτό βέβαια δεν τον εμποδίζει, αλλά αντίθετα τον βοηθάει να παρατηρήσει ένα άλλο, πιο παρωχημένο στάδιο κοινωνικής εξέλιξης — όπως αυτό που βρίσκεται ο ελληνικός αγροτικός χώρος — και να παρέμβει, υποδεικνύοντας τις δυνατές και αναγκαίες κατευθύνσεις προς τις οποίες θα πρέπει αναγκαστικά να πορευτεί.

Επάνω στην ιστορική αντίληψη της ιδιοκτησίας αναπτύσσει ο Παπαναστασίου την πεποίθησή του για τη δυνατότητα και την ηθική δικαίωση της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών. Την αναγκαιότητα όμως της αγροτικής μεταρρύθμισης την εντοπίζει με αρκετή καθαρότητα στην αναπτυξιακή δυναμική που περιλαμβάνει ο νέος τύπος ιδιοκτησίας. Ο αγροτικός οργανισμός της Θεσσαλίας (Agrarverfassung) — υποστηρίζει επανειλημμένα — χαρακτηρίζεται από μια θεμελιακή αντίθεση, που είναι επιβλαβής οικονομικά και κοινωνικά³⁰. Η αντίθεση συνίσταται στη συνύπαρξη μεγάλης ιδιοκτησίας και μικρής καλλιέργειας. Η άρση της κολιγικής σχέσεως πρέπει να καταργεί και αυτή την αντίθεση «επειδή είναι άνυπέρβλητον εμπόδιον πάσης πρόοδου».

Το σκοπό της υπέρβασης των δοσμένων παραγωγικών σχέσεων θεμελιώνει ο Παπαναστασίου όχι σε ηθικά κριτήρια — παρεμπιπτόντως αναφέρεται και σ' αυτά — αλλά στην ανάγκη ν' ανοίξει ο δρόμος στην «πρόοδο», στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της αγροτικής οικονομίας. Η άρση της θεμελιώδους αντίθεσης και η αποκατάσταση του καλλιεργητή σε ιδιοκτήτη θα βοηθήσει να αυξηθούν οι ανάγκες, να προχωρήσει η διαίρεση της εργασίας, να γίνει το πέρασμα σ' εντατικότερες και ειδικότερες καλλιέργειες που απαιτούν πολλά κεφάλαια και εργασία. Η μορτική σχέση — αντίθετα — δημιουργεί έλλειψη υλικών κινήτρων στους παραγωγούς, επειδή κάθε αύξηση της παραγωγής, που θα επιτύχει ο καλλιεργητής με περισσότερη εργασία ή επένδυση κεφαλαίων, περιέρχεται κατά ένα μέρος και στον ιδιοκτήτη. Από εδώ πηγάζει και η απροθυμία των καλλιεργητών ν' αναπτύξουν τις παραγωγικές δυνάμεις της γεωργίας.

Κάθε νέα μορφή ιδιοκτησίας είναι ιστορικά και ηθικά δικαιωμένη έναντι των προγενεστέρων, όταν ελευθερώνει το έδαφος για μια υψηλότερη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Αυτό το νόμο της ιστορικής και κοινωνικής εξέλιξης τον γνωρίζει πολύ καλά ο Παπαναστασίου όταν θέτει το ζήτημα της αντικατάστασης της μορτικής καλλιέργειας με τον μικρό κλήρο. Τέτοιες «μαρξιστικές» απόψεις δεν αποτελούν τελειώς ξένο φαινόμενο στα αστικά μεταρρυθμιστικά ρεύματα των αρχών του 20ού αιώνα, όπως θα διαπιστώσουμε στην τελευταία παράγραφο.

30. Στο ίδιο. Επίσης στο «Η γη στους καλλιεργητές της», ό.π., σ. 61.

Η κριτική όμως του Παπαναστασίου γίνεται πολύ συγκεκριμένη στην περίπτωση των θεσσαλικών γαιοκτητικών σχέσεων. Με μεγάλη σαφήνεια παρατηρεί πως:

α) Η επίμορτος καλλιέργεια είναι η κυριότερη αιτία της παραμονής της θεσσαλικής γεωργίας «εις τὸ ἀτελέστατον ἐκ τῶν συστημάτων τῆς ἀγροναπαύσεως»³¹.

β) Ειδικά για τα σιτηρά, η επίμορτος καλλιέργεια αποδείχτηκε καταστρεπτική στην Ιταλία και Θεσσαλία³², επειδή απαιτεί εντατικότερη καλλιέργεια, δηλαδή αυξημένα κεφάλαια και εργασία.

γ) Τις αρνητικές συνέπειες της επιμόρτου σχέσεως θα μπορούσε να μετριάσει το προσωπικό ενδιαφέρον του ιδιοκτήτη, δηλαδή η αυτεπιστασία του κτήματος. Τούτο όμως δεν συμβαίνει με τους έλληνες τσιφλικούχους, επειδή οι περισσότεροι απ' αυτούς «ἤλθον εἰς σχέσιν μὲ τὴν γεωργίαν κατὰ σύμπτωσιν»³³.

δ) Τέλος, η βραχύχρονη παραμονή του καλλιεργητή στο κτήμα εμποδίζει τις μακρόχρονες επενδύσεις, που τόσο χρειάζεται η γεωργία³⁴.

Την πτώση της μεγάλης ιδιοκτησίας εξαιτίας των πιο πάνω αρνητικών σημείων ο Παπαναστασίου αντιλαμβάνεται ως φυσικοϊστορική αναγκαιότητα, ως αναπόφευκτη νομοτέλεια. Οι μεγαλοκτηματίες της Θεσσαλίας, γράφει, έχουν όλα τα ελαττώματα «τὰ ὅποια δύνανται νὰ ἔχουν οἱ μεγαλοκτηματῖαι καὶ τὰ ὅποια ἀπὸ μόνον τῶν ἀναγκαίως ὀδηγοῦν εἰς τὴν κατάργησιν τῆς μεγάλης ιδιοκτησίας»³⁵.

Η υπεράσπιση των γαιοκτημόνων προσπαθεί να μεταθέσει τη συζήτηση. Δεν υφίσταται, υποστηρίζει, κολιγικό ζήτημα αλλά μόνο «γενικὸν ἀγροτικόν»³⁶. Αιτία της στασιμότητας της γεωργίας είναι η έλλειψη αγροτικής πίστης, αγροτικής ασφάλειας, συγκοινωνιών, υδραυλικών έργων κλπ., και όχι η ύπαρξη ακτημόνων καλλιεργητών.

Ο Παπαναστασίου απορρίπτει κατηγορηματικά αυτή την «τεχνοκρατική» θα λέγαμε σήμερα προσέγγιση του ζητήματος. Την αποκαλύπτει σαν «πονηράν» και «αστεϊάν» και υπογραμμίζει ακόμη μια φορά τον κοινωνικό χαρακτήρα του προβλήματος: «Τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα εἰς τὴν Θεσσαλίαν εἶναι πρωτίστως ζήτημα ἀγροτικοῦ ὄργανισμοῦ, εἶναι κοληγικὸν ζήτημα»³⁷ και προσθέτει: «Ἄν-

31. Στο ίδιο, σ. 62

32. Στο ίδιο.

33. Στο ίδιο.

34. Στο ίδιο, σ. 64.

35. Στο ίδιο, σ. 63· η υπογράμμιση δική μας.

36. Στο ίδιο, σ. 60.

37. Στο ίδιο.

θρωποι ἀφιλοσόφητοι ἢ ἄνθρωποι τοὺς ὁποίους τὸ συμφέρον ἐμποδίζει νὰ εἴπουν τὴν ἀλήθειαν, ἀποδίδουν καὶ τὴν στασιμότητα τῆς γεωργίας εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν δυστυχίαν τῶν καλλιεργητῶν τῆς εἰς αὐτὰς ἀκριβῶς τὰς ιδιότητάς των, αἱ ὁποῖαι εἶναι μόνον ἀποτέλεσμα τῶν ὄρων ὑπὸ τοὺς ὁποίους εὐρίσκονται καὶ καλλιεργοῦν τὴν γῆν. Ἀλλὰ τοιαύτη σύγχυσις αἰτίων καὶ ἐνεργειῶν δὲν εἶναι σπάνιον πρᾶγμα προκειμένου περὶ οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν ζητημάτων»³⁸.

Ἡ πίστη του Παπαναστασίου στὴν οικονομικὴ υπεροχὴ τῆς μικρῆς αστικῆς γαιοκτησίας πηγάζει, ὅπως εἶπαμε πρὶν, ἀπὸ επιστημονικὴ βεβαιότητα. Αὐτὴ τὴν επιστημονικὴ βεβαιότητα αναπτύσσει ἐκτεταμένα στο πρῶτο μέρος τοῦ αξιολογοῦ ἀρθροῦ του, που δημοσιεύει τὸ 1912 με τίτλο «Τὰ μεγάλα ζητήματα — Τὸ Θεσσαλικόν».

Ἐπηρεασμένος εμφανῶς ἀπὸ τὴ σοσιαλδημοκρατικὴ βιβλιογραφία — ἰδίως τῆς Γερμανίας, ὅπου σπούδασε — ὁ Παπαναστασίου διαπιστώνει τὰ γενικότερα πλεονεκτήματα τῆς μικρῆς ιδιοκτησίας, τὴν υπεροχὴ καὶ υπερίσχυσὴ τῆς ἐναντὶ τῆς μεγάλης. Τὰ ἐπιχειρήματά του συνοψίζονται στὴν υποστήριξη τῆς κλασικῆς πια θεωρίας των «φθίνουσῶν αποδόσεων». Σύμφωνα μ' αὐτὴν, οἱ τεχνικὲς πρῶδοι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐπηρεάσουν τὴ γεωργικὴ ὅπως καὶ τὴ βιομηχανικὴ παραγωγὴ, ἐπειδὴ «διὰ τῆς αὐξήσεως τοῦ κεφαλαίου μιᾶς ἐπιχειρήσεως δὲν ἐπέρχεται εἰς τὴν γεωργίαν αὐξήσις τῆς καθαρῶς καὶ ἀκαθαρίστου προσόδου, ἀνάλογος πρὸς τὴν ἐπερχομένην εἰς τὴν βιομηχανίαν»³⁹.

Συνέπεια τούτου εἶναι ἡ «διάψευσις» τῆς μαρξικῆς θεωρίας γιὰ τὴν υπεροχὴ τῆς μεγάλης καλλιέργειας καὶ τῆς «ἰσχύος καὶ εἰς τὴν γεωργίαν τοῦ εἰς τὴν βιομηχανίαν παρατηρουμένου νόμου τῆς συγκεντρώσεως, δηλαδὴ τῆς ἀναπτύξεως τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων εἰς βᾶρος τῶν μικρῶν»⁴⁰.

Ἡ συμβολὴ του Παπαναστασίου δὲν συνίσταται στὴ μεταφορὰ αὐτῆς, τῆς γνωστῆς ἄλλωστε στο ἐξωτερικόν, θεωρίας στὴν Ελλάδα καὶ στὴ χρῆση τῆς γιὰ τοὺς πρακτικὸς πολιτικὸς σκοποὺς των προμάχων τῆς αγροτικῆς μεταρρύθμισης — προσφορά βέβαια που δὲν πρέπει νὰ υποτιμᾶται. Το βελγικὲς του ὡς κοινωνικὸ ἐπιστήμονα καταφαίνεται στὴ σχετικοποίησι καὶ τοὺς περιορισμοὺς που θέτει στὴν ἰσχὺ αὐτῆς τῆς θεωρίας, πράγμα που ἀδικαιολόγητα λησμονοῦν νὰ κάνουν πολλοὶ σύγχρονοι οικονομολόγοι, ὕστερα ἀπὸ ἓνα σχεδὸν αἰῶνα ζωῆς τῆς θεωρίας⁴¹.

38. Στο ἴδιο, σ. 67 ἡ υπογράμμισι δική μας.

39. Α. Παπαναστασίου, «Τὰ μεγάλα ζητήματα...», ὅ.π., σ. 168.

40. Στο ἴδιο, σ. 160.

41. Τυπικὸ παράδειγμα ἀπολυτοποίησης αὐτῆς τῆς θεωρίας σήμερον στὴν Ελλάδα ἀποτελεῖ ὁ Κ. Βεργόπουλος: *Τὸ Αγροτικὸ Ζήτημα*, ὅ.π. Γιὰ μιὰ κριτικὴ τῆς θεωρίας περὶ τῆς σταθερότητος τοῦ μικροῦ οἰκογενειακοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ Βεργόπουλου βλ. Θ. Σα-

Με καθαρότητα και σαφήνεια συμπεραίνει ότι η υπεροχή των μικρών επιχειρήσεων θα αυξάνεται «προϊούσης τῆς ἐντατικότητος τῆς καλλιεργείας ἐφ' ὅσον ἐπιστημονικαὶ καὶ τεχνικαὶ ἀνακαλύψεις δὲν ἀνατρέψουν τοὺς σημερινοὺς ὁρους τῆς παραγωγῆς»⁴².

Ἡ εἰσαγωγή του παράγοντα «επιστημονική και τεχνική πρόοδος», ἀπὸ την οποία ο Παπαναστασίου εξαρτά την περαιτέρω τύχη της μικροϊδιοκτησίας, καθὼς και τις ἀντίστοιχες θεωρίες, ἀποδεικνύει το βαθὸς και την καθαρότητα της επιστημονικής του σκέψης, που δὲν δέχεται την ακινησία και το δογματισμό. Αὐτές οι επιφυλάξεις σχετικά με τον μελλοντικὸ ρόλο της επιστημονικο-τεχνικής προόδου εἶναι ακριβῶς και το σημεῖο που ο Παπαναστασίου συναντάται με την ὀρθή κριτική της πιο πάνω θεωρίας, που —ας σημειωθεί— σκεῖ και ο Λένιν⁴³.

3. ΑΠΟΦΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΛΥΣΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

Ἡ θέρμη και η αποφασιστικότητα με την οποία ο Παπαναστασίου υπεράσπιζε την οικονομική και κοινωνική αναγκαιότητα της ἀποκατάστασης των ἀκτημόνων καλλιεργητῶν σε ἰδιοκτήτες χαρακτηρίζει και τη στάση του σχετικά με τα διάφορα συγκεκριμένα βήματα που ἔπρεπε να γίνουν προς ἐπίτευξη αὐτοῦ του στόχου. Με τη διαφορά ὅμως ὅτι, ἐδῶ, ο κοινωνικός μεταρρυθμιστὴς Παπαναστασίου παραχωρεῖ τη θέση του στον πρακτικὸ και ρεαλιστὴ πολιτικὸ, ο οποίος, ἀναλαμβάνοντας να οργανώσει την υλοποίηση του προγράμματός του, ἐπιδεικνύει μια σειρά ἄλλων ἀρετῶν, ὅπως η ικανότητα να ἀντιλαμβάνεται το συσχετισμὸ δυνάμεων στο πολιτικὸ παιχνίδι, ἀρα και την ἀξία των ἐνδιάμεσων, μεταβατικῶν στόχων, που πρέπει να προωθήσει: ὑπομονετικά με τους κατάλληλους θετικούς συμβιβασμούς.

Ἐτσι, ἀν στο ἔτος 1922 τάσσεται υπέρ της «ἀμεσης και ριζικής ἐπίλυσης του ἀγροτικὸ ζήτηματος»⁴⁴, αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ το θεωρεῖ πλέον υπερώριμο για λύση. Δέκα χρόνια ἠωρίτερα ὅμως, το 1911, σ' ἓνα ἄλλο συσχε-

κελλάρηπουλος, «Κράτος και Ἀγροτική Οικονομία», δακτυλογραφημένη εἰσήγηση στο Διεθνὲς Οικονομικὸ Συνέδριο με θέμα «Οικονομία και Ἀγροτικὸς Τομέας», Ἀθήνα, 27-30 Νοέμβρη 1984.

42. Α. Παπαναστασίου, «Τα μεγάλα ζήτήματα...», ὁ.π., σ. 171 ἡ υπογράμμιση δική μας.

43. «Ο νόμος της φθίνουσας ἀπόδοσης του ἐδάφους δὲν εἶναι καθόλου ἐφαρμόσιμος ὅταν η τεχνική ἀναπτύσσεται, ὅταν οι παραγωγικὲς μέθοδοι μεταβάλλονται μόνο τότε διατηρεῖ μια σχετικὴ και καθορισμένη ἰσχύ, ὅταν η τεχνική παραμένει ἀναλλοίωτη»: βλ. Lenin, «Die Agrarfrage und die "Marxkritiker"», *Werke*, τ. Ε', Dietz Verlag, Βερολίνο, σ. 104.

44. Α. Παπαναστασίου, «Το Ἀγροτικὸν Ζήτημα πάλιν ἐπὶ τάπητος», ὁ.π., σ. 314.

τισμό κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων, προβάλλει πιο συγκρατημένως. όταν στη Διπλή Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων καταθέτει το ψήφισμα για να ληφθεί «τάχιστα νομοθετική πρόνοια περί αποκαταστάσεως τῶν κολλήγων καλλιεργητῶν εἰς ἀνεξάρτητους γεωργούς».

Ο Παπαναστασίου αποδεικνύεται επίσης κάτοχος μιας μοναδικής δεξιοτεχνίας στη σύνθεση των ενδιάμεσων και τελικών στόχων για την επίλυση του αγροτικού ζητήματος. Αυτή δεν προέρχεται από καιροσκοπική διάθεση. Ο ίδιος άλλωστε δηλώνει: ορθά κοφτά ότι «στο κάτω κάτω τῆς γραφῆς τὸ αγροτικὸ ζήτημα εἶναι πολιτικόν»⁴⁵. Οι συνετές, ενδιάμεσες θέσεις του ἔχουν την πηγή τους στη γνώση ὅτι τα κοινωνικά ζητήματα δεν λύνονται μόνο με διατάγματα, ἀλλὰ απαιτεῖται ἡ ταυτόχρονη συνύπαρξη καὶ ἄλλων προϋποθέσεων, ὅπως π.χ. κοινωνική υποστήριξη, ευνοϊκὸ οικονομικὸ περιβάλλον, κρατικὴ συμπαράσταση.

Ἔτσι δεν θεωρεῖ ὅτι ὁ καταλληλότερος τρόπος τῆς αποκατάστασης των καλλιεργητῶν σε ἀνεξάρτητους γεωργούς εἶναι αὐτός τῆς αναγκαστικῆς ἀπαλλοτρίωσης. Βέβαια, στη συζήτηση τῆς Βουλῆς, το 1911, για τὴν τροποποίηση των ἀρθρων του Συντάγματος που ἀναφέρονται στους ὅρους που θα ἐπιτρέψουν στο μέλλον τὴν αναγκαστικὴ ἀπαλλοτρίωση, θα ψηφίσει τὴν τελικὴ διάταξη. Ἐπισημαίνει ὅμως ὅτι «ἡ ἀναγκαστικὴ ἀπαλλοτρίωσις ἤθελε προσκόψει εἰς χρηματικὰς δυσχερείας», που θα υπονομεύσουν τὸ ἔργο τῆς μεταρρύθμισης⁴⁶.

Θεωρεῖ λοιπὸν προτιμότερο να διατεθῶν, εφόσον ὑπάρχουν, χρήματα για τὴ βελτίωση τῆς αγροτικῆς πίστεως, τὴν κατασκευὴ υδραυλικῶν ἔργων κλπ., «ιδιότι ἄλλως εἶναι ἀδύνατον νὰ εὐδοκιμήσῃ ἡ ἀποκατάστασις τῶν κολλήγων»⁴⁷. Ἡ συμπλήρωση τῆς υλικῆς καὶ τεχνικῆς υποδομῆς τῆς γεωργίας ἀνάγεται ἔτσι σε ἀναγκαῖο ὄρο για τὴν ἐπιτυχία τῆς αγροτικῆς μεταρρύθμισης, για τὴν αὐξηση τῆς παραγωγικότητος καὶ τῆς ἀποδοτικότητος, καθὼς καὶ τὴν ἀνοδο του υλικοῦ ἐπιπέδου διαβίωσης των αγροτῶν.

Ο Παπαναστασίου ἀντιλαμβάνεται συνεπῶς τὴν ἐπίλυση αὐτοῦ του ζητήματος ὄχι ὡς ἀποτέλεσμα ἐκδοσης μιᾶς ἀπλῆς νομικῆς πράξης⁴⁸ ἀλλὰ ὡς κοινωνικὴ διαδικασία που ἀπαιτεῖ τὴ συνδρομὴ καὶ ἄλλων συνθηκῶν, ὅπως τὴν ἐνεργητικὴ οικονομικὴ συμπαράσταση του κράτους, προκειμένου να ἐπιβεβαιωθεί τὴν πράξη με οικονομικοὺς καὶ κοινωνικοὺς ὅρους ἡ ὑπεροχὴ τῆς νέας μορφῆς ιδιοκτησίας.

45. Α. Παπαναστασίου, «Τὰ μεγάλα ζητήματα...», ὁ.π., σ. 193.

46. Ομιλία του Α. Παπαναστασίου στὴ Βουλή στις 19.3.1911: βλ. *Αἱ ἀγορεύσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Κοινοβουλίου*, Περίοδος Β', τ. Α', σ. 497.

47. Στο ἴδιο.

48. «Δὲν συμφέρει νὰ ἐπιχειρήσωμεν νὰ λύσωμεν τὸ μέγα τοῦτο ζήτημα ἐντὸς τῶν στενῶν ὁρίων συνταγματικῆς δικτάξεως»: στο ἴδιο.

Ταυτόχρονα με τις πιο πάνω αντιρρήσεις, τάσσεται υπέρ μιας ορισμένης μεταρρύθμισης της κολιγικής σχέσεως, ώστε να απαλλαγούν οι καλλιεργητές «ἀπ' ὅλους τοὺς δι' αὐτοὺς καὶ τὴν παραγωγὴν δυσμενεῖς ἔρους». Αὐτὴ ἡ μεταρρύθμιση, που θα εξασφαλίζει τὴ μελλοντικὴ κυριότητα των κτημάτων υπέρ των καλλιεργητῶν, εφαρμόστηκε σχεδόν πάντοτε, ὅσες φορές επιδιώχθηκε ἡ ἀπελευθέρωση των χωρικών. Συγκεκριμένα προτείνει τα ἀκόλουθα μέτρα:

α) Τὴν παραμονή των καλλιεργητῶν στη γῆ που καλλιεργοῦν καὶ τὴν ἀναγνώριση των δικαιωμάτων τους ὡς ἐμπραγμάτων, «ὡς ἀρμόζει εἰς τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν φύσιν τῆς κολιγικῆς σχέσεως».

β) Τὴ μεταβολή της καταβολῆς του γεωμόρου ἀπὸ εἶδος σε χρῆμα, ἔτσι ὥστε να εξασφαλισθῆι υπέρ των καλλιεργητῶν κάθε αὐξηση της παραγωγικότητας.

γ) Τὴ ρύθμιση της ἀναγκαστικῆς ἐξαγοράς της ψιλλῆς κυριότητος του κτήματος ἀπὸ τον καλλιεργητὴ, ὅταν του το ἐπιτρέψει ἡ οικονομικὴ του κατάστασις, καὶ με προκαθορισμὸ του τιμήματος.

Ἡ πρότασις αὐτὴ εἶναι ολοκληρωμένη καὶ διαθέτει μιὰ στέρεη ἐσωτερικὴ λογικὴ. Ἐπιζητεῖ τὴ βραχυπρόθεσμη κατοχύρωση των δικαιωμάτων των καλλιεργητῶν, ἐπειδὴ προσβλέπει σε μιὰ πραγματικὴ λύση του αγροτικῆς ζητήματος. Μόνο ἔτσι εξασφαλίζεται καὶ ἡ μελλοντικὴ οριστικὴ ἀποκατάστασις των καλλιεργητῶν σε ἰδιοκτήτες. Ἡ πρότασίς του ἐπομένως ἐξαρτᾶ τους νομικοὺς χειρισμοὺς ἀπὸ τις οικονομικὲς ἀνάγκες καὶ τις πρακτικὲς δυνατότητες που υπήρχαν τὴ δεδομένη στιγμή γιὰ τὴν ἐπιτυχία του ἐγχειρήματος.

Τελικὰ, βέβαια, ἡ Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ δὲν ἀκολούθησε τὸ δρόμο που υπέδειξε ὁ Παπαναστασίου. Ἡ συνέχεια ὁμῶς των ἐξελίξεων κινήθηκε λίγο πολὺ πάνω στο σενάριο που αὐτὸς εἶχε προτείνει. Ἀν καὶ τὸ νομικὸ πλαίσιο γιὰ τὴν ἀναγκαστικὴ ἀπαλλοτριώσις θεσμοθετήθηκε στο Σύνταγμα του 1911, ὡς τὸ 1917 δὲν λήφθηκε κανένα πρακτικὸ μέτρο γιὰ τὴ διανομὴ των τσιφλικιών. Ἀντίθετα, ἡ κολιγικὴ σχέση συνέχιζε να λειτουργεῖ σε βάρος των καλλιεργητῶν. Στὴ διάρκεια των Βαλκανικῶν Πολέμων, οἱ ἐξώσεις των κολίγων ἀπὸ τα τσιφλίκια ἐντάθηκαν ἐξαιτίας της ἀπουσίας των ἀρχηγῶν των κολιγικῶν οἰκογενειῶν στο μέτωπο. Ἡ ὄξυνσις των κοινωνικῶν ἀντιπαραθέσεων, καὶ μάλιστα σ' ἐποχὴ πολέμου, οδήγησε τελικὰ τις κυβερνήσεις των Φιλελευθέρων στὴν «προσωρινή» νομοθετικὴ ρύθμιση της μορτικῆς σχέσεως. Οἱ ἐξώσεις των κολίγων ἀπὸ τα τσιφλίκια ἀπαγορεύθηκαν με μιὰ σειρά νόμους που ἀνανεώνονταν κάθε χρόνο⁴⁹. Ὁ Βενιζέλος ὁμῶς ἦταν ἀντίθετος σε μιὰ οριστικὴ καὶ μόνιμη λύση του ζητήματος, παρὰ τις συνεχεῖς προτροπές του Παπαναστασίου⁵⁰.

49. Ν. ΓΩΝΣ 31.7.1911, Β.Δ. 25.1.1913, Ν. 138, 10.1.1914, Ν. 670/1915 κ.λπ.

50. Ομιλία Α. Παπαναστασίου στὴ Βουλὴ στις 22.8.1915: *Ἐφημερίς των Σοζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Περίοδος Κ', Σύνοδος Α', Συνεδρίασις 6η, σ. 131.

Ωστόσο ο τελευταίος, με μεγάλη διορατικότητα, έβλεπε και σ' αυτές τις προσωρινές ρυθμίσεις την αυριανή λύση του ζητήματος. Το ουσιαστικό περιεχόμενο της κολιγικής σχέσεως, δηλαδή το εμπράγματο δικαίωμα του ακτήμονα καλλιεργητή για την παραμονή του στη γη του τσιφλικιού είχε επιτέλους αναγνωρισθεί πανηγυρικά από το κράτος, έστω και προσωρινά. Στην πράξη αποτέλεσε το σημαντικότερο βήμα για την οριστική επίλυση του αγροτικού ζητήματος. Οι σχετικές επισημάνσεις του Παπαναστασίου είναι πολύ εύγλωττες, και υπογραμμίζουν ακόμη μια φορά τη βαθιά γνώση του για τον ιστορικό χαρακτήρα των κοινωνικών φαινομένων: «'Αλλά συμβαίνει, όχι σπανίως, μέτρα προσωρινά να αποβάλλουν σὸν τῶ χρόνῳ τὸν χαρακτήρα τῆς προσωρινότητος καὶ νὰ γίνωνται διαρκῆ. Λέγω τοῦτο, διότι καὶ ἂν παρέλθουν αἱ συνθήκαι αἱ σημεριναί, αἱ ὅποια ἐπροκάλεσαν τὸν νόμον καὶ τὸ νομοσχέδιον, πάλιν θὰ εἶναι ἀδύνατον νὰ επιτραπῇ ἡ ἐπάνοδος εἰς τὸ πρῶην ἀγροτικὸν καθεστῶς. Ἦδη ἐδημιουργήθη τοιαύτη κατάστασις πραγμάτων, ὥστε οὐδεμία κυβέρνησις θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνεχθῇ τὴν ἐπάνοδον εἰς τὸ παλαιὸν καθεστῶς εἰς τὴν Θεσσαλίαν»⁵¹.

4. ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΙΔΕΩΝ

Η πολύμορφη συμβολή του Παπαναστασίου στα θεωρητικά, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα της χώρας μας τις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα δεν έχει αποτελέσει ακόμη αντικείμενο σοβαρής έρευνας.

Είναι αισθητή η έλλειψη μιας ειδικής μελέτης πάνω στο θεωρητικό και πρακτικό έργο του Παπαναστασίου, που θα αναλύει τις ιδεολογικές και θεωρητικές καταβολές του, θα αποκαλύπτει τις συγγένειες ή τις διαφορές με τα αντίστοιχα πολιτικά ή ιδεολογικά κινήματα του ευρωπαϊκού ή και του βαλκανικού χώρου, και τέλος θα επιχειρεί μια συνολική συνθετική αξιολόγηση από την οπτική της ιστορίας της οικονομικής και κοινωνιολογικής σκέψης. Εξαιτίας αυτής της απελπιστικής καθυστέρησης στην έρευνα κάθε απόπειρα διατύπωσης ενός συνολικού χαρακτηρισμού για την προσωπικότητα και το έργο του Παπαναστασίου θα πρέπει να θεωρηθεί ακόμη πρόωρη. Βέβαια, στο συνέδριο για τον Παπαναστασίου, που προαναφέραμε, αναλήφθηκε έντονη προσπάθεια από ορισμένους ομιλητές, στη διάρκεια της συζήτησης, να προσδιοριστεί το κοινωνικό στίγμα του Παπαναστασίου. Εκφράστηκαν οι πιο διαφορετικές απόψεις, πολλές των οποίων ήταν καταφανώς επηρεασμένες από τις σημερινές πολιτικές και ιδεολογικές διαμάχες. Ο Παπαναστασίος χαρακτηρίστηκε διαδοχικά ως σοσιαλιστής, σοσιαλδημοκράτης, μεταρρυθμιστής ή και αστός-ρεφορμιστής, ανάλογα με την οπτική

51. Στο ίδιο, σ. 130.

του κάθε ομιλητή και τη σημασία που έδινε σ' αυτή ή την άλλη πλευρά του έργου του. Οι αντιπαραθέσεις και ο διάλογος, αληθινά πλούσιοι σε επιχειρήματα, εξέφραζαν μια υψηλή ποιότητα προβληματισμού, που δεν κατάφερε όμως να αποκρύψει το βασικό γεγονός της καθυστέρησης που υπάρχει στην έρευνα της ιστορίας των οικονομικών και κοινωνιολογικών θεωριών της χώρας μας. Έτσι, αν στα επόμενα διακινδυνεύω ένα συνολικό χαρακτηρισμό του Παπαναστασίου, αυτό γίνεται με συνείδηση όλων των αναφερθέντων περιορισμών και λαβαίνοντας υπόψη κυρίως τη θεωρητική και πρακτική του συμβολή στην επίλυση του αγροτικού ζητήματος.

Όπως είναι γνωστό, ένα από τα βασικά ζητήματα του αστικού μετασχηματισμού σε μια χώρα είναι η αγροτική μεταρρύθμιση. Ο τρόπος που λύνεται το πρόβλημα της γης καθορίζει αποφασιστικά τόσο το χαρακτήρα της καινούριας εξουσίας όσο και τις περαιτέρω κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις. Οι δύο τύποι αγροτικής μεταρρύθμισης που έχουν αναλυθεί περισσότερο ως σήμερα, ο αμερικανικός και ο πρωσικός⁵², εκφράζουν βέβαια την ίδια ποιότητα — αντικατάσταση δηλαδή της φεουδαρχικής με την αστική, απεριόριστη ιδιοκτησία — διαφορετική όμως ποσότητα, επειδή η μεν πρώτη επιβάλλει ως κυρίαρχη μορφή αστικής ιδιοκτησίας τον μικρό οικογενειακό κλήρο, ενώ η δεύτερη τη μεγάλη γαιοκτησία, που καλλιεργείται με μισθωτή εργασία.

Η μεταβολή της πλειοψηφίας των καλλιεργητών σε μικροϊδιοκτήτες προσδίδει στην αντίστοιχη αγροτική μεταρρύθμιση και τη νέα πολιτική εξουσία το χαρακτήρα της δημοκρατικής ριζοσπαστικότητας. Το ίδιο δεν μπορούμε όμως να ισχυριστούμε για τον δεύτερο τύπο, όπου η ιδιοκτησία επί της γης παραμένει προνόμιο των λίγων, ενώ η διαμόρφωση μιας ολιγαρχίας γαιοκτημόνων τροφοδοτεί το σχηματισμό της πιο συντηρητικής και αντιδραστικής πολιτικής εξουσίας.

Μέσα σ' αυτά τα γενικά πλαίσια τοποθετημένες οι απόψεις του Παπαναστασίου για την επίλυση του αγροτικού ζητήματος, είναι φανερό πως εκφράζουν την ανάγκη για την πιο ριζοσπαστική, δημοκρατική μεταρρύθμιση του καθεστώτος της γης. Ο Παπαναστασίου βρίσκεται σε ριζική αντίθεση με τους συντηρητικούς στόχους του αγροτικού κινήματος που, προκειμένου να διασφαλίσουν τα συμφέροντα των καλλιεργητών, προσβλέπουν στο παρελθόν, δηλαδή στην ανασύσταση της φεουδαλικής, μορτικής σχέσεως εμπράγματος

52. Από τις νεότερες ιστορικές συμβολές σχετικά με τον «πρωσικό» δρόμο ανάπτυξης βλ. G. Moll «Zeitpunkt und Kriterien der Beseitigung des Feudalismus in der Landwirtschaft auf "Preussischem Weg"», στο συλλογικό έργο: M. Kossok - W. Loch, *Bauern und Bürgerliche Revolution*, Βερολίνο 1985, σ. 113 κ.ε.

χαρακτήρα⁵³. Βρίσκεται όμως και σε αντίθεση με τους «προχωρημένους» στόχους των γαιοκτημόνων, που επιζητούν την εξαστικοποίηση της γης, προλεταριοποιώντας τους καλλιεργητές. Οι στόχοι του Παπαναστασίου δίνουν ρεαλιστική προοπτική στο κίνημα των χωρικών, επειδή το συνδέουν με το μέλλον, δηλαδή με την αστική εκείνη μορφή ιδιοκτησίας που επιτάσσει η ιστορική στιγμή. Η πρότασή του, όπως και εκείνη των αστών - δημοκρατών προς τους καλλιεργητές, προέρχεται βέβαια από έξω. Δεν μπορούσε ίσως να είναι διαφορετικά. Περιέχει όμως το πιο ουσιαστικό στοιχείο των επιδιώξεων των κολλίγων: τη διηνεκή ένωση καλλιεργητή - γης.

Η νέα αστική μορφή, στα πλαίσια της οποίας επιτυγχάνεται πάλι η ενότητα ιδιοκτησίας - εργασίας, είναι ο ειδικός τρόπος με τον οποίο ο αστικός μετασχηματισμός ενσωματώνει την αντίδραση των καλλιεργητών στην απελευθέρωση της γης.

Το αδιέξοδο στο οποίο οδήγησε το πείραμα της διάσπασης της παραδοσιακής ενότητας παραγωγού - παραγωγικών μέσων, με την επιζητούμενη καθιέρωση της μεγάλης γαιοκτησίας ως κυρίαρχης μορφής αστικής ιδιοκτησίας, άνοιξε το δρόμο στους δημοκράτες αστούς μεταρρυθμιστές, όπως ο Παπαναστασίου. Ανεξάρτητα από τις προθέσεις του καθενός, τελικά όλοι — δημοκράτες ή συντηρητικοί γαιοκτήμονες — προπαγάνδισαν και αγωνίστηκαν στην πράξη για την καθιέρωση της αστικής ιδιοκτησίας στη γη. Η διαφορά και η αντιπαράθεση των δύο συνασπισμών επικεντρώθηκε μόνο στο δρόμο που έπρεπε να ακολουθηθεί. Πρωσικός ή αμερικανικός; Μεγάλη αστική γαιοκτησία με υπολείμματα προκαπιταλιστικών κοινωνικών μορφωμάτων, ή μικρός οικογενειακός κλήρος με πλήρη δικαιώματα ιδιοκτησίας;

Η διαφορά τώρα του Παπαναστασίου από τους άλλους σύγχρονους του αστούς - δημοκράτες, που υποστήριξαν ή ανέχθηκαν την αγροτική μεταρρύθμιση, έγκειται σε δύο πράγματα: πρώτο, στην ανάλυση του αγροτικού ζητήματος που κάνει, και δεύτερο, στις προοπτικές που δίνει. Και στα δύο σημεία η θεωρητική ανάλυση του Παπαναστασίου ξεφεύγει από τα στενά όρια ενός αστού ιδεολόγου. Απέναντι στις στατικές μεταφυσικές έννοιες περί ατομικής ιδιοκτησίας, που χαρακτηρίζουν τις αστικές αντιλήψεις, όπως π.χ. αυτές του Βενιζέλου⁵⁴, αντιπαράθετε μια αντίληψη δυναμική και ιστορική, που

53. Ένας από τους σημαντικότερους ιδεολογικούς εκπροσώπους των μορτιών καλλιεργητών, ο Τριανταφυλλίδης, διαμαρτύρεται διότι το νομοσχέδιο μορτής του 1896 «καταργεί τους διασωζομένους εις τινα τσιφλικία περιορισμούς τους κυριότητος»: ό.π., σ. 84. (Ο ίδιος αναφέρεται στις προσπάθειες των καλλιεργητών να πετύχουν με διάφορα μέσα την παραμονή τους στη γη των τσιφλικιών, διατηρώντας την παλιά μορτική σχέση (σ. 64 κ.ε.)

54. Έτσι ο Ε. Βενιζέλος θεωρεί «ιερή» την αστική ιδιοκτησία των μικρών χωρικών στα κεφαλοχώρια και καταδικάζει με ηθικά κριτήρια μόνο τη μεγάλη ιδιοκτησία των τσιφλικιών (βλ. υποσημείωση 26).

κύρια χαρακτηριστικά της είναι η διαρκής μεταβολή της ιδιοκτησίας σε συνδυασμό με τις ανθρώπινες ανάγκες και τις παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας. Στη διαρκή αυτή κίνηση προς τα εμπρός δεν θεωρεί ως στόχο του την αστική μορφή ιδιοκτησίας, αλλά τη σοσιαλιστική.

Ανεξάρτητα από τις επιμέρους αντιρρήσεις που μπορεί να έχει κανείς σήμερα για την πληρότητα με την οποία διαγράφει αυτές τις ιδέες του ο Παπαναστασίου —τουλάχιστον στα πρώιμα γραφτά του, ως το 1920, είναι πολύ σαφής— δεν μπορεί να αγνοήσει ότι τέτοιες θεωρητικές ιδέες ξεπερνούν κατά πολύ τον στενό αστικό ορίζοντα. Οι ρίζες τους ευρίσκονται στην κριτική κατά της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας, που άσκησε η σοσιαλιστική σκέψη του προηγούμενου και των αρχών του 20ού αιώνα. Αυτή η σοσιαλιστική κριτική είναι πολύ έντονη στο έργο του και δεν μπορεί ν' αμφισβητηθεί.

Ένα ουσιαστικό ζήτημα που προκύπτει τώρα συνδέεται με το είδος της σοσιαλιστικής κριτικής που ασκεί ο Παπαναστασίου στην ατομική ιδιοκτησία. Όπως είναι γνωστό, ο Κ. Μαρξ στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* διακρίνει πολλών ειδών «σοσιαλισμούς»: τον ουτοπικό, τον φεουδαρχικό, τον αστικό και, τέλος, τον επιστημονικό σοσιαλισμό⁵⁵. Εν τω μεταξύ η ιστορία της οικονομικής σκέψης έχει προχωρήσει σε ακόμη μεγαλύτερη διάκριση των διαφόρων επιμέρους ρευμάτων που συγκροτούν τα μεγάλα αυτά μπλοκ σοσιαλιστικής κριτικής και τις ιδιοτυπίες με τις οποίες αυτά εκφράστηκαν στις σημαντικότερες χώρες⁵⁶.

Στη σκέψη και στην πράξη ο Παπαναστασίου αποδεικνύεται οπαδός του μεγάλου κινήματος, του εξελικτικού ή αστικού, όπως θα έλεγε ο Μαρξ, σοσιαλισμού. «Οι σοσιαλιστές αστοί θέλουν τους όρους ζωής της μοντέρνας κοινωνίας χωρίς τους κινδύνους και τους αγώνες που απορρέουν αναπόφευκτα απ' αυτήν»⁵⁷. Ο Παπαναστασίου θεωρούσε ότι οι συνθήκες δεν είναι ώριμες για απότομη, επαναστατική μεταβολή. Κατακρίνει τους κομμουνιστές ότι δεν είναι εξελικτικό κόμμα και ότι επέφεραν καταστροφές όπου επιχείρησαν την επαναστατική καθιέρωση του σοσιαλιστικού συστήματος⁵⁸.

Αν όμως η κατάταξη του Παπαναστασίου στον εξελικτικό σοσιαλισμό διαπιστώνεται εύκολα από όλο το έργο και τη δράση του, δυσκολίες ανακύ-

55. K. Marx, *Manifest der Kommunistischen Partei*, στα *M.E.W.*, τ. Δ', Βερολίνο 1959, σ. 491.

56. Βλ. μεταξύ άλλων *Autorenkollektiv, Bürgerliche und Kleinbürgerliche Ökonomische Sozialismuskonzeptionen (1848-1917)*, μετάφραση από ρωσικά, Βερολίνο 1976.

57. K. Marx, *ό.π.*, σ. 488.

58. Βλ. αγόρευση του Παπαναστασίου στη Βουλή, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίαση 487*, 28.3.1927.

πιουν για τον εντοπισμό του ειδικότερου ρεύματος του εξελικτικού σοσιαλισμού με το οποίο συνδέθηκε, ή του οποίου τις αρχές υιοθέτησε.

Όπως είναι γνωστό, στον εξελικτικό σοσιαλισμό ανήκε μια πληθώρα ρευμάτων και ιδεολογικών κατευθύνσεων: από καθέδρας σοσιαλισμός, κρατικός σοσιαλισμός, φαβιανισμός, τρεϊντιγουνιονισμός, αγροτικός σοσιαλισμός, σοσιαλισμός των αγροτικών μεταρρυθμιστών, συνεταριστικός σοσιαλισμός κλπ.⁵⁹. Η απόπειρα ένταξης του Παπαναστασίου σ' ένα από αυτά τα ρεύματα θα απέβαινε μάλλον μάταιη, διότι το έργο του δεν αντανακλά κάποιες συγκεκριμένες επιλογές ή κατευθύνσεις. Είναι μάλλον ένα πολυσυλλεκτικό έργο, στο οποίο ευρίσκει κανείς κατά περίπτωση όλες τις απόψεις των παραπάνω ρευμάτων. Ο Παπαναστασίου δηλαδή εμφανίζεται να είναι ένας εκλεκτικιστής του εξελικτικού σοσιαλισμού.

Παρ' όλα αυτά, μερικές επιρροές φαίνεται να είναι ισχυρότερες από άλλες, ιδιαίτερα σε ορισμένες φάσεις της ζωής του. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1910, και σε συνδυασμό με τα πρακτικά πολιτικά καθήκοντα που αναλαμβάνει, οι διάφορες προτάσεις του φέρουν σαφώς τη σφραγίδα του κρατικοσοσιαλιστικού ρεύματος του Βάγκνερ⁶⁰. Οι μεγάλες μονοπωλιακές επιχειρήσεις, που συνδέουν όλη την κοινωνική ζωή, πρέπει να περιέλθουν στο κράτος, προκειμένου να εξασφαλιστεί το κοινωνικό συμφέρον, υποστήριζε ο Παπαναστασίου στη βουλή το 1918⁶¹, ενώ το 1927 προπαγανδίζει την ανάγκη ανάπτυξης πρωτοβουλιών κοινωνικής πολιτικής με σκοπό να αποφευχθεί η έκρηξη των κοινωνικών αντιθέσεων και να καταπολεμηθεί ο κομμουνισμός⁶².

59. *Autorenkollektiv*, ό.π., σ. 20 κ.ε.

60. Θα πρέπει να θεωρείται λαθεμένη η ταύτιση του Βάγκνερ με τους από καθέδρας σοσιαλιστές, παρόλο που τα περισσότερα εγχειρίδια της ιστορίας της οικονομικής σκέψης, όπως π.χ. το παραπάνω ρωσικό *Autorenkollektiv* κ.ά. τη δέχονται. Και τούτο διότι οι από καθέδρας σοσιαλιστές θεωρούν αποφασιστική δύναμη μεταλλαγής των παραγωγικών σχέσεων την αυτοοργάνωση της εργατικής τάξης και τα συνδικάτα, ενώ ο κρατικός σοσιαλισμός του Βάγκνερ (ο τελευταίος σημειωτέον έφυγε κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1870 από το σύνδεσμο κοινωνικής πολιτικής των από καθέδρας σοσιαλιστών και ίδρυσε τον συντηρητικό σύνδεσμο για την κοινωνική μεταρρύθμιση) υποστήριζε την ανάγκη του σοσιαλισμού δια μέσου των κρατικοποιήσεων και της κρατικής βοήθειας (*Staatshilfe*). βλ. W. Krause - G. Rudolph, *Grundlinien des Ökonomischen Denkens in Deutschland 1848-1945*, Βερολίνο 1880, σ. 116 - 140. Την ίδια διάκριση κάνει και ο δικός μας Δ. Καλιτσούνγκης στην *Ιστορία της Πολιτικής Οικονομίας, Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. Θ', 1929, σ. 289 - 290. Ο Παπαναστασίου είχε μελετήσει το έργο του Βάγκνερ, όπως φάνηκε από την παρουσίαση που έκανε ο Σ. Μαρχέτος («Η Βιβλιοθήκη του Α. Παπαναστασίου») στο συνέδριο.

61. Αγόρευση Α. Παπαναστασίου στη Βουλή, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση 53η, 15.12.1918.

62. Αγόρευση Α. Παπαναστασίου στη Βουλή, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση 48η, 28.3.1927.

Η κρατικοσοσιαλιστική επίδραση των ιδεών του Βάγκνερ στον Παπαναστασίου δεν πρέπει να θεωρείται ως υποκειμενική και αυθαίρετη επιλογή του τελευταίου. Και σ' άλλες περιπτώσεις έχει διαπιστωθεί η μεγάλη απήχηση που είχε ο κρατικοσοσιαλισμός στους έλληνες οικονομολόγους και κοινωνιολόγους των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα⁶³. Αυτό το φαινόμενο ερμηνεύεται με το γεγονός ότι η πλειοψηφία τους σπούδασε σε γερμανικά πανεπιστήμια, όπου η *Θεμελίωση της Πολιτικής Οικονομίας* του Βάγκνερ αποτελούσε για πολλά χρόνια σταθερό και μόνιμο εγχειρίδιο διδασκαλίας. Ωστόσο αυτή η εξήγηση είναι μερική και δεν μπορεί να απαντήσει στο ερώτημα γιατί δεν διαδόθηκαν στην Ελλάδα και άλλα εξίσου ισχυρά ρεύματα του γερμανικού εξελικτικού σοσιαλισμού, όπως π.χ. ο από καθέδρας σοσιαλισμός του Μπρεντάνο.

Πιστεύουμε ότι μια λογική εξήγηση θα πρέπει να αναζητηθεί στις ιδιομορφίες της χώρας και στην καθυστερημένη ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, που καθιστούσε αδύνατη κάθε αντιγραφή των αρχών του από καθέδρας σοσιαλισμού. Πυρήνας των θεωριών του τελευταίου ήταν τα εργατικά συνδικάτα⁶⁴, τα οποία εκείνη την εποχή ευρίσκονταν μόλις στα σπάργανα στην Ελλάδα. Αντίθετα, η θεωρία του κρατικού σοσιαλισμού είχε επίκεντρο τον κρατικό μηχανισμό, του οποίου η κινητοποίηση προς τις επιθυμητές «σοσιαλιστικές» κατευθύνσεις δεν ήταν δύσκολη, αφού και όταν άλλαζε χέρια η εξουσία. Γι' αυτούς τους αντικειμενικούς λόγους, η θεωρία του κρατικού σοσιαλισμού είχε πιο πρόσφορο έδαφος να αναπτυχθεί στην Ελλάδα από ό,τι οι άλλες σχολές της εξελικτικής σοσιαλιστικής σκέψης. Αυτές οι αντικειμενικές οριοθετήσεις πρέπει να επηρέασαν και τις επιλογές του Παπαναστασίου.

Σε σχέση με την ανάπτυξη του αγροτικού χώρου και την αντίληψη για τη συνολική κοινωνική ανάπτυξη, οι απόψεις του Παπαναστασίου, ιδιαίτερα την πρώτη δεκαετία του αιώνα μας, φαίνεται να παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες με το ιδιόμορφο εκείνο ρεύμα του ρωσικού εξελικτικού σοσιαλισμού των Στρούβε, Τουγκάν-Μπαρικόφσκι, Μπουλγκάκωφ και Μπρεντιάγεφ, οι οποίοι επονομάστησαν από τον Λένιν και «νόμιμοι μαρξιστές»⁶⁵.

Η πρωτοτυπία της σχολής των νόμιμων μαρξιστών στην κοινωνιολογική σκέψη συνίσταται στην κριτική που ασκούν κατά των παρωχημένων, προκαπιταλιστικών μορφών ιδιοκτησίας που κυριαρχούσαν στη Ρωσία, γρη-

63. Βλ. Ι. Κουτσογιάννης, *ό.π.*, σ. 64 - 69. Σημειωτέον ότι η άλλη επιρροή ξένης οικονομικής σκέψης που εκπροσωπούσε ο «αρχαιότερος καθηγητής» του Πανεπιστημίου, δηλ. ο Α. Ανδρεάδης και οι μαθητές του, κατατάσσονταν στην Ιστορική σχολή του Σμόλερ.

64. Βλ. W. Krause - G. Rudolph, *ό.π.*, σ. 97 κ.ε.

65. Lenin, «Der Historische Sinn des Innerparteilichen Kampfes in Russland», στο *Werke*, τ. ΙΣΤ', Βερολίνο 1962, σ. 383. Επίσης *Autorenkollektiv*, *ό.π.*, σ. 256 κ.ε.

σιμοποιώντας όχι μόνο στοιχεία της κλασικής αστικής πολιτικής οικονομίας αλλά κυρίως επιχειρήματα που συνδέονται με τη σοσιαλιστική φιλολογία και τον ιστορικό υλισμό⁶⁶. Τελικός σκοπός τους είναι να αναδείξουν την ιστορική ανωτερότητα της καπιταλιστικής μορφής ιδιοκτησίας έναντι των προκαπιταλιστικών μορφών, για να προετοιμαστεί έτσι το επόμενο βήμα, δηλαδή το πέρασμα στην ιστορικά προοδευτικότερη σοσιαλιστική ιδιοκτησία⁶⁷. Εδώ ευρίσκουμε ακριβώς την ίδια συλλογιστική που αναπτύσσει και ο Παπαναστασίου για να τεκμηριώσει τη σκοπιμότητα της διανομής της γης στην Ελλάδα, όπως είδαμε στα προηγούμενα.

Οι νόμιμοι μαρξιστές της Ρωσίας και ο Παπαναστασίου προβάλλουν την ιδέα του εξελικτικού σοσιαλισμού προς τα πίσω. Για την ανάπτυξη σοσιαλιστικών σχέσεων ιδιοκτησίας θεωρούν απαραίτητη προϋπόθεση το πέρασμα της κοινωνίας μέσα από το καπιταλιστικό στάδιο⁶⁸. Ο Δ. Καλιτσούνακης υποστηρίζει πιο καθαρά τις ίδιες ιδέες. 'Εναντι παντός άλλου προτάσσει την ανάπτυξη της Ελλάδας προς το «κεφαλαιοκρατικότερον»⁶⁹. 'Ετσι, από σοσιαλιστική οπτική, με σοσιαλιστικά επιχειρήματα και με σοσιαλιστική προοπτική, θεμελιώνεται η ανάγκη ολοκλήρωσης των αστικών δημοκρατικών μετασχηματισμών σε χώρες που υστερούν κοινωνικοοικονομικά από τις αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης, και όπου επιζούν—ιδίως στη γεωργία—προαστικά κατάλοιπα.

Ο χώρος των ιδεών δεν δέχεται βέβαια αυστηρά χωρίσματα. Μια βαθύτερη έρευνα ίσως αποκάλυπτε ορισμένες—αλλά μόνο επιφανειακές—συγγένειες του Παπαναστασίου και με ένα μικροαστικό ρεύμα σοσιαλιστικής σκέψης στη Ρωσία, τους ναρόντινους. Η ομοιότητα έγκειται στην υπεράσπιση της αγροτικής μικροϊδιοκτησίας και ενός ριζοσπαστικού δημοκρατισμού. Η διαφορά τους όμως είναι τεράστια, επειδή οι δεύτεροι τάσσονταν υπέρ της υπερπήδησης του καπιταλιστικού σταδίου ανάπτυξης και ζητούσαν την ενίσχυση των παραδοσιακών κοινοτικών μορφών ιδιοκτησίας στο χωριό, της περίφημης *Obstschi-*

66. Βλ. *Autorenkollektiv*, ό.π., σ. 257 - 258· επίσης την επιχειρηματολογία του Παπαναστασίου κατά των τσιφλικιών, που αναπτύχθηκε στις προηγούμενες παραγράφους.

67. Βλ. *Autorenkollektiv*, ό.π., σ. 259.

68. Αγόρευση Α. Παπαναστασίου στη Βουλή, *Εφημερίς των Συνζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση 53η, 15.12.1918.

69. Είναι σίγουρο ότι μια συνολική έρευνα των κοινωνιολογικών θεωριών το πρώτο μισό του 20ού αιώνα στην Ελλάδα θα αποκάλυπτε την ευρύτητα του ρεύματος που εκπροσωπούσε ο Παπαναστασίου. Μεγάλοι δάσκαλοι και κοινωνιολόγοι, όπως π.χ. ο Δ. Καλιτσούνακης, υποστήριζαν με μεγάλη καθαρότητα την ανάγκη ολοκλήρωσης του εθνικού - δημοκρατικού σταδίου και της ανάπτυξης του καπιταλισμού ως βασική προϋπόθεση του πέρασματος στο σοσιαλισμό: «Σκοπός του έκσοσιαλισμού βεβαίως είναι η αύξησης της παραγωγής. Πρώτη φροντίς λοιπόν ήμων μάλλον είναι να καταστήσωμεν την έθνικην ήμων οικονομίαν άποδοτικωτέραν εις όλας αύτης τάς εκφάνσεις, προφύγοντες και αναπτύσσοντες αύτην κεφαλαιοκρατικώτερον. 'Εφ' όσον δέν κατορθώσωμεν τούτο, κάθε νέα τάσις θά προ-

να, οι οποίες μπορούσαν να μετασχηματιστούν σε σοσιαλιστική ιδιοκτησία⁷⁰.

Οι παραλληλότητες που διαπιστώνει κανείς μεταξύ του Παπαναστασίου και των Ρώσων νόμιμων μαρξιστών δεν είναι βέβαια τυχαίες. Αντανακλούν μια θεμελιακή σύγκρουση που εκτυλίσσεται στις αρχές του 20ού αιώνα στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, όπου κυριαρχεί ακόμα το αγροτικό στοιχείο. Είναι η σύγκρουση μεταξύ της διεθνούς κοινωνικής ανάπτυξης, που περιλαμβάνει και τη διάδοση των αντίστοιχων σοσιαλιστικών ιδεών, με την πραγματικότητα των χωρών εκείνων όπου δεν έχουν ολοκληρωθεί ακόμη οι αστικοί μετασχηματισμοί. Τόσο ο Παπαναστασίος, όσο και οι Ρώσοι Στρούβε κ.ά., έχουν εκπαιδευτεί και αφομοιώσει τη γερμανική σοσιαλιστική κουλτούρα, την πιο προχωρημένη του καιρού τους⁷¹. Η επαφή αυτής της προοδευτικής σκέψης με την κοινωνικοοικονομική καθυστέρηση της Ελλάδας, ή της Ρωσίας, γέννησε το ιδιότυπο ρεύμα του εξελικτικού σοσιαλισμού στο οποίο ανήκε και ο Παπαναστασίος, και το οποίο θεωρούσε απαραίτητο σχολείο του καπιταλισμού, πριν εισέλθει μια κοινωνία στο σχολείο του σοσιαλισμού.

Η ανταπόκριση αυτού του από σοσιαλιστικό και αστικό ρεφορμισμό μεικτού ρεύματος κοινωνιολογικής και πολιτικής σκέψης, στις επιταγές της κοινωνικής προόδου, σε χώρες κοινωνικοοικονομικά καθυστερημένες, απέσπασε δικαιολογημένα, και μάλιστα σε αντιπαράθεση με τα σοσιαλρεφορμιστικά ρεύματα της Ευρώπης, το χαρακτηρισμό του «προοδευτικού» από έναν μεγάλο θεωρητικό και επαναστάτη, τον Έγκελς⁷².

σκόψη, κάθε κοινωνική ύπόσταση θέλει μαρκανθή από πτωχείαν»: «Αι σημεριναί τάσεις προς εθνικοποίησιν», στο *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*, τ. Α', τχ. 1, Ιούλιος - Σεπτέμβριος 1921, σ. 71.

70. Βλ. Lenin, «Zum Jubiläum», στο *Werke*, τ. IZ', Βερολίνο 1962, σ. 101. Επίσης *Autorenkollektiv*, ό.π., σ. 277, καθώς και Sonia Striegnitz, «Agrarprogramme Kleinbürgerlicher - Parteien in der Bürgerlich - Demokratischen Revolution Russlands 1905 - 1907», στο M. Kossok-W. Loch, ό.π., σ. 289 - 297. Επίσης *Autorenkollektiv*, ό.π., σ. 256 κ.ε.

71. Lenin, «Der Historische...», ό.π. σ. 383 κ.ε.

72. Βλ. *Autorenkollektiv*, ό.π., σ. 258.